

La llarga aventura dels drets d'autor de Verdaguer (1896-1982)

Ramon Pinyol i Torrents

(Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya /

Institut d'Estudis Catalans)

rpinyol@iec.cat

Rebut 05-12-2024, Acceptat 28-02-2025

In memoriam de Llorenç Soldevila

Preàmbul¹

El 7 de desembre de 1892 la mataronina Anna Masdexaxart, vídua de Tomàs Balari Coll (res a veure amb el catedràtic i corrector de moltes obres de Verdaguer, Josep Balari Jovany)² havia prestat al poeta 11.000 pessetes, que aquest va destinar a la compra de la capella de la Santa Creu de Vallcarca i la finca, anomenada els Penitents, al barri d'Horta, i avui desapareguda. L'interès venia que a la capella hi havia viscut i actuat un famós exorcista, Francesc Palau i Quer, avui beat.³

1. Aquest treball ha estat possible gràcies a l'ajuda de diverses persones. Em plau i és de justícia d'agrair-los-la: Montserrat Aguilar (Biblioteca Ricard Torrents de la UVic-UCC), M. Àngels Rius (Biblioteca de l'Abadia de Montserrat), Anna Gudayol (Biblioteca de Catalunya), María Teresa Moyna (Àrea de Biblioteca y Documentación del Tribunal Supremo) i al personal, de qui em sap greu no saber els noms, de l'Archivo General de la Administración d'Alcalá d'Henares i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. I especialment a l'amic Manuel Llanas, que em va fer saber l'existència del Fons Cruzet de la Biblioteca de Catalunya i me'n va fer arribar fotocòpies.

2. Aquesta confusió, de la qual han advertit Pessarrodona & Garolera (2016: 139), potser prové inicialment del fet que els editors de l'*Epistolari de Jacint* (d'ara endavant, EJV), en la carta esmentada parlen, simplement, d'Anna Masdexaxart com «vídua Balari». La confusió ha arribat fins avui, i fins la recullen Valls & Carol (2023: 515), en una obra acuradíssima imprescindible avui per als estudis verdaguerians.

3. Francesc Palau i Quer (1811-1872), carmelita descalç exclaustat, fundador de diversos ordes religiosos, tingué un tarannà ascètic, practicà exorcismes, alhora que fou un activista catòlic ultramuntà i extravagant, no sempre ben vist per la

El nom de «Penitents» prové de la vida ermitana que Palau i un petit grup d'ascetes que l'acompanyaven van fer a l'indret.

La finca va sortir a subhasta la tardor de 1892, per la xifra de 21.000 pessetes, de la qual, per descomptat, Verdaguer no disposava (Torrent, 1989: 129-144; Güell, 1911: 107-108). Anna Masdexaxart li deixa les 11.000 pessetes esmentades, que s'han de retornar al cap d'un any. L'escriptor no disposava d'aquesta quantitat i la prestadora matarorina li va fer un segon préstec, ara de 1.500 pessetes. Encara el 4 de febrer de 1901 Verdaguer s'hi adreça dient-li que encara no pot pagar el deute (EJV, 1993: 125-126). En morir el poeta no les havia pagat, cosa que fa pensar que Masdexaxart no va «escanyar» precisament l'escriptor. De fet, Verdaguer des de 1892 fins a pràcticament la mort deu anys després, anà acumulant deutes, a base de préstecs de diverses persones, que només retornà parcialment.⁴

La compra dels Penitents és l'origen gros dels deutes de Verdaguer, als quals cal afegir-hi les caritats personals que feia, a voltes a partir de diners que algú li deixava, i l'edició de les seves obres, que gairebé sempre anaven a càrrec seu. Ho són totes les que porten el seu escut personal. En temps de Verdaguer no existia un sistema de distribució de llibres catalans, que s'havien de gestionar amb llibreries, a les quals es deixaven exemplars en dipòsit i que no sempre s'arribaven a cobrar.⁵ I determinats títols no exhaurien el tiratge, per més que poesies dels volums fossin «saquejades» sense permís per multitud de publicacions periòdiques i que més que promocionar-ne la venda potser la devien afeblir.⁶ Cal dir que els préstecs, petits o grans que va aconseguir, si més no fins que es va consumir la ruptura amb el marquès, comptava per als prestadors el fet, que no calia explicitar, que Verdaguer fos el capellà domèstic de la Casa Comillas.

jerarquia. El 1853 va comprar els terrenys de Vallcarca, on va construir l'ermita de la Santa Creu. Va ser beatificat per Joan Pau II el 1988.

4. Per a tots els afers relacionats amb els deutes i les reclamacions tant judicials com al marquès i a Morgades, hi ha abundant informació a Torrent (1989), que hom trobarà consultant l'índex del llibre.

5. Hi ha extensa informació autògrafa sobre aquesta administració de les seves obres als ms. 383/9, 383/10 i 383/11 de la Biblioteca de Catalunya (d'ara endavant, BC).

6. Sobre aquesta pràctica, Pinyol (2022: 104).

Les possibilitats econòmiques de Verdaguer eren escasses, com escassos els seus estalvis. Era un assalariat, que cobrava tres sous, no gaire esplèndids: capellà domèstic, almoïner i inspector de les capellanies de la flota del marquès. Tots tres es van suprimir en abandonar el 1892 el palau Moja.⁷ A la Gleva, on l'enviaren a «descansar», el mantenia el bisbe Morgades. Quan es va rebel·lar i es va traslladar a Barcelona a casa de la família Duran, el tribunal eclesiàstic de Vic, per desobediència, el va suspendre *a divinis* de qualsevol funció sacerdotal, amb la qual cosa va perdre l'únic ingrés que li quedava, l'anomenat «benefici de la missa», una quantitat mínima que el bisbe havia de donar als sacerdots perquè visquessin amb la dignitat pròpia de la seva condició.

El poeta va confiar, durant molt temps, que el tàndem López-Morgades l'ajudarien a eixugar els deutes, cosa que com és sabut no va succeir, malgrat, sembla, una certa voluntat de fer-ho, i que va ser frenada, en certa manera, per l'administrador del marquès i cosí seu, Antonio de Satrústegui, i pel bisbe de Terol Antoni Estalella,⁸ antic preceptor de Claudio López i qui va aconseguir que Verdaguer entrés de capellà als vaixells de la Compañía Transatlántica. El paper estrany d'aquests dos personatges, que mereixeria un estudi a fons, ja ha estat destacat per Pessarrodona & Garolera (2016: 149-150). Claudio López, segon marquès i durant anys amic íntim de Verdaguer, era una persona complicada, que, com ja he remarcat en un altre lloc, tenia trets psicopàtics. Un de destacat era el que considerava que era possible la rehabilitació d'un infractor —hi Verdaguer ho era, encara que fos per un «extravio mental»— si hi havia reconeixement de l'error i submissió absoluta al principi d'autoritat (Faes, 2009: 125-133, 236-241 i 250).

Potser ja comença a ser hora de matisar que Claudio López no fou, en realitat, el «mecenes» de Verdaguer. La feina a can Comillas li

7. Com diu Joan Güell en la seva mesquina biografia de Verdaguer, «el Senyor Marquès creu convenient prescindir dels seus serveis» (Güell, 1911: 91). Els càrrecs d'almoïner i de capellà major dels vaixells del marquès van ser ocupats per Güell que, com és sabut, era l'ajudant de Verdaguer a can Comillas i parent seu.

8. Mentre estava acabant aquest treball el responsable de l'Archivo Diocesano de Teruel em va comunicar que, per a sorpresa seva, en l'expedient del bisbe Estalella, no hi havia correspondència personal, alhora que em passava la relació del material conservat (cartes oficials, pastorals, etc.). Es trobaran algun dia les cartes desaparegudes?

va permetre portar una vida còmoda i disposar de temps per escriure i viatjar, i de relacionar-se amb les capes benestants de la societat. Don Claudio, de qui sempre havia d'estar a disposició, no li va pagar la publicació de cap llibre⁹ —sí que ho va fer el seu pare, Antonio, amb l'edició prínceps de semiluxe de *L'Atlàntida*—. I tenir-lo de capellà domèstic, atès que era una figura intel·lectual rellevant, donava igualment prestigi al patró. El DIEC defineix *mecenes* com «Persona rica que patrocina generosament les arts, les ciències, una empresa cultural, un artista, etc.» I de manera semblant altres diccionaris. D'aquí es desprèn que el mecenes actua amb absolut desinterès, a fi que l'artista pugui realitzar la seva obra sense, en principi, obtenir guany econòmic el benefactor. Fou realment *mecenatge* la protecció que don Claudio va donar a Verdaguer? Tinc dubtes que el terme sigui del tot adequat. Però no toca aquí més que deixar plantejada la qüestió.

L'inici del viatge dels drets d'autor

Aquest excurs, que pot semblar llarg, era necessari per emmarcar adequadament l'inici del llarg i complicat viatge que faran els drets d'autor del nostre poeta. El 9 d'octubre de 1894, en plena crisi del poeta i amb la compra dels Penitents a mig pagar, Verdaguer reconeix un deute de 25.000 pessetes a Deseada Martínez, la matriarca de la família Duran amb qui passarà els seus darrers anys, que ava-

9. Quan un llibre se'l pagava i distribuïa Verdaguer, com fou el cas de gairebé tots els seus, a la portada i a la coberta si era tipogràfica, hi figurava el seu anagrama, atribuït a Lluís Domènech i Muntaner. Per això no el porten ni «A Barcelona», ni *En defensa pròpia* ni *Aires del Montseny* i algun altre, perquè foren impresos a despeses d'altri, ni els pòstums. Tot i que ho sembli, no és un escut. La forma imita els segells de cera penjants biogivals eclesiàstics. Pot ser descrit en aquests termes: segell biogival, amb forma d'ametlla, que presenta una «V» —la inicial del seu cognom—, del vèrtex de la qual surt amunt un ram de jacint de cinc flors, coronat pels tres braços d'una creu de sant Maurici (una creu grega trilobada). Està envoltat d'una doble brodadura: l'interior, d'un gruix més fi, amb setze grups de tres boles, i l'exterior amb una sanefa central ondulant amb quatre estrelles als extrems, de les quals floreixen cap a l'exterior de la vora sengles trèvols de tres foliols fullats esquemàticament i entre els quals hi ha quatre triangulets amb la base descansant a la vora externa del segell. Agraïxo a l'expert heraldista Dr. Josep M. Palau el seu assessorament que m'ha permès afinar la descripció de l'anagrama, que havia fet fa uns anys (Pinyol, 2002: 23).

la amb una hipoteca sobre la finca de Vallcarca, transcrita per Joan Güell (1911: 109-119). I el 25 de gener de 1896, atorga la venda de la propietat literària per 2.000 (dues mil) pessetes a la mateixa Deseada Martínez.¹⁰

Crec que hi ha tres aspectes especialment rellevants en l'escriptura: a) que Verdaguer declari que fa la venda per raons de «subsistència i per atendre a obligacions pendents», b) que manifesti que la propietat cedida és d'obres que va editar i pagar per compte propi, que són gairebé totes les seves, com hem dit, i c) que ven per una quantitat que, sembla, és molt petita. La declaració de fer la venda per raons de necessitat resulta força colpidora. I el preu de la venda resulta sospitos i inclina a pensar que no fos una manera d'evitar embargaments que en aquests moments ja alguns creditors començaven a plantejar.

El testament

És força coneguda la història patètica i gairebé rocambolesca dels dos testaments atorgats el 3 i el 10 de juny, perfectament estudiats per Josep Pereña.¹¹ El primer, un veritable «cop de força» del sector dretà que envoltava el poeta, com el qualifica Pereña, feia hereus de tots els béns Josep Franquesa i Gomis, Francesc Matheu i Fornells, Ramon Miralles i Vilalta, Alfons Bonay i Carbó, Antoni Busquets i Punset, Lluís Carles Viada i Lluch i Manuel Farguell i de Magarola. També eren nomenats marmessors i executors. El segon, fet d'amagat i de nit, amb el concurs de l'alcalde de Barcelona, nomena marmessors mossèn Josep Costa, Ramon Turró, Joan Moles i Rafael Baster i nomena hereus la família que l'havia acollit: Empar i Mercè Duran i Martínez i el marit de la primera, amb l'obligació, però, de lliurar a la seva germana Francisca Verdaguer i al seu cunyat Pau Roca «la cuarta parte del producto líquido que se obtenga de la pro-

10. Transcriu l'escriptura Joan Güell (1911: 164-169), que hem compulsat amb una còpia autògrafa (no porta número) conservada en el Fons Cruzet de la Biblioteca de Catalunya sense que hi hagi discrepàncies.

11. *Els darrers dies de la vida de Verdaguer* (Barcelona: Barcino, 1955), p. 129-160. Els originals dels testaments també són accessibles en el web del Col·legi de notaris de Catalunya (<https://arxiu.colegionotarial.org>).

piedad de las obras literarias del testador».¹² Unes disposicions que seran, altra volta, motiu de problemes i disputes de manera immediata i que s'allargaran fins molts anys més tard.

Els projectes d'edició de l'obra completa de la Diputació de Barcelona i de la Real Academia Española de la Lengua (RAE)

Cap a 1893, pel que sembla, Verdaguer ja va pensar a fer una edició de la seva obra completa, una idea que, tanmateix, no va tirar endavant.¹³ Poc abans de la seva mort hi va haver un altre intent de fer una edició de les obres completes de l'escriptor. El diputat provincial Manuel Farguell, cacic del Berguedà, va proposar el 29 d'abril de 1902, de fer un homenatge al poeta per obtenir recursos que l'ajudessin a solucionar els seus problemes econòmics. La comissió de Foment, encarregada de fer un dictamen, va decidir deixar de banda l'homenatge i plantejar que «por cuenta de la Diputación se procediera a la impresión de un número de las obras de D. Jacinto Verdaguer, pero que, para ello, se suscitaron dificultades y se estimó más acertado su aplazamiento esperando la mejora de salud del interesado».¹⁴ Malauradament, Verdaguer va morir pocs dies després (el 10 de juny) i la Diputació es va desinteressar del tema.¹⁵

12. Paraules reproduïdes de la transcripció de Pereña (1955: 157).

13. En dona la notícia, sense aportar detalls, Torrents (1995: 247).

14. Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Actas de las sesiones plenarios de la Diputación de Barcelona (13/V/1902 a 5/V/1903), registre núm. 67, acta del 26/VI/1902, f. 84. Entre la documentació de la Comissió de Foment, però, no hi ha constància d'aquest canvi d'objectiu, d'homenatge o edició d'obres completes, tan sols una nota que diu «se dejó el asunto sin ulterior curso por haber fallecido el Sr. Verdaguer, habiéndose adoptado por la Diputación otros acuerdos para honrar su memoria». El que van decidir en ple fou promoure l'erecció d'un monument, que no fou inaugurat fins al 1924.

15. De tota manera, Farguell ja havia comentat a Verdaguer que la Diputació estava estudiant l'assumpte, segons explica Narcís Oller en les seves *Memòries literàries*, arran d'una visita que feren al poeta malalt ell i Francesc Matheu el 2 de juny: «Ens innovà [Verdaguer] que el diputat Farguell volia proposar a la nostra Diputació Provincial l'acord de fer una edició completa de ses obres i demanà a En Matheu que, si aqueixa proposició reeixís, havent ell mort, tingués la bondat d'acceptar la missió, que des d'ara li confiava, de vigilar i corregir la impressió d'elles, com ho havia fet anys enrere en publicar sos primers volums.» (Oller, 1962: 353).

D'altra banda, però, els hereus de Verdaguer sembla que, ben aviat, van renunciar a l'herència, a causa dels deutes del poeta, que n'afectaven el llegat,¹⁶ (Monjas, 1952: 280, n. 2), i, fins i tot, van patir, com a mínim, un embargament judicial.¹⁷

Josep M. Carulla demana a l'escriptor i traductor P. Miguélez, un agustí d'El Escorial decisiu en la solució del cas Verdaguer, que intercedeixi perquè el govern espanyol ajudi a fer una edició bilingüe. Antoni Maura, president del consell de ministres i president de la RAE, on anava molt sovint a les tardes —aleshores es veu que devia ser fàcil de compaginar dues responsabilitats com les que tenia—, troba la idea excel·lent: «mercedísimo homenaje a la memoria del insigne poeta» i «oportunísima triaca a la ponzoña del desafecto», o sia, el catalanisme (Pinyol, 2010: 428).

He estudiat amb detall en un altre lloc totes les peripècies d'aquesta fallida edició (Pinyol, 2010). Jugant Amadeu Guri, que era un autèntic brivall, a obtenir ràpids rèdits, mentre la RAE feia reunions i propostes, va vendre's el 15 d'abril de 1905 els drets d'obra completa¹⁸ a l'editor Josep Agustí i així va deixar penjada la proposta madrilenya. Una cessió que, d'altra banda, era de dubtosa legalitat si, com hem vist més amunt, el 1903 ja havien renunciat a l'herència i,

16. Segons Ramon Turró, un dels marmessors, la premsa d'aquells dies havia fet córrer la notícia que Verdaguer havia instituït «heredera de la propiedad de sus obras á su hermana Dª Francisca Verdaguer», cosa que era falsa. Continua Turró: «En el testamento otorgado por mosén Cinto ante el notario Sr. Permanyer no podía instituir heredera de la propiedad de sus obras á su hermana [...], por cuanto sabía que dos ó tres años antes había vendido á Dª Deseada [Martínez, viúda Duran] dicha propiedad, por la suma que convinieron, ante un notario con todas las formalidades legales, y él mismo cuidó de registrar esta venta en el Registro de la Propiedad Intelectual.» (Turró, 1903: 25). També assegura que A. Busquets i L. C. Viada menteixen en els pròlegs de l'antologia verdagueriana *La mellor corona* (1903), ja que «les consta que vendida por Verdaguer á doña Deseada Martínez la propiedad de sus obras literarias, como legar, no podía legar más que sus deudas; tanto es así que renunciaron la herencia por resultarles gravosa.» (Turró, 1903: 33-34).

17. Així ho explicita Francisca Verdaguer en una carta a Lluís C. Viada i Lluch, del 15 d'octubre de 1902, transcrita per Monjas (1952: 340).

18. Fons Cruzet, «Escritura de cesión otorgada por Doña Amparo Durán y Martínez [i Amadeo Guri Lloreda] a favor de la Sociedad "Toledano, López y Compañía"».

per tant, només eren propietaris de les obres que el 1896 Verdaguer havia venut a Deseada Martínez, una compravenda que no incloïa ni *L'Atlàntida* ni, òbviament, les obres publicades després ni les inèdites.

Sigui com vulgui, el fet és que la primera edició de les obres completes fou feta a Barcelona i per la casa Toledano, López & Cia., a qui va succeir el llibreter-editor Josep Agustí,¹⁹ que, de fet, era soci d'aquesta empresa.²⁰ Van publicar unes «Obres complertes» en set volums entre 1905 i 1908 (el tercer, de 1905, ja ho va ser per J. Agustí). Agustí va estampar també en aquells anys, en edició bilingüe català-castellà, tres obres de Verdaguer: *Lo somni de Sant Joan* (1908), *Idilis y Cants místics* (1908) i *Sant Francesch* (1909). També la peça solta *Virolay de la mare de Déu de Montserrat* (1908-1910?). I, encara, va signar un contracte l'11 de novembre de 1909 amb la «Sociedad Sucesores de Manuel Soler» en el qual els concedia, «para poder solucionar las dificultades en que se encuentra con respecto a la venta y explotación de las mismas», la venda *a terminis* de totes les obres que tenia editades a Espanya i a l'Argentina.²¹

19. L'enginyer Josep Agustí, que tenia un comerç de llibres tècnics, va adquirir els drets als hereus de Verdaguer pagant-ne 12.850 pessetes, segons consta en l'escriptura de 2 de maig de 1907 conservada en el Fons Cruzet de la BC, sense número de catalogació.

20. En l'escriptura de concessió de dret d'edició de les obres completes en «edició econòmica» a Francesc Matheu de què tractem en el següent apartat, s'aclareix qui formava aquesta societat, dissolta el 4 de novembre de 1905, segons escriptura d'aquesta data: «Don Juan López Isasi, Don Miguel Toledano y Escalante y el compareciente don José Agustí y Sala, *únicos* socios Componentes de la referida Sociedad "Toledano, López y Compañía", procedieron a la disolución y liquidación de la misma en cuya virtud y a tenor de lo convenido en el pacto segundo de dicha escritura, quedó el otorgante, desde aquella fecha, *único* y exclusivo propietario de los contratos, derechos y obras literarias, adquiridos por la propia Sociedad, y, por lo tanto, del derecho de publicar en colección las obras del Reverendo don Jacinto Verdaguer». S'explica també que la Societat havia adquirit els drets per venda dels hereus testamentaris de Verdaguer realitzada el 15 d'abril de 1905 (còpia de l'escriptura en el Fons Cruzet de la BC, sense número de catalogació).

21. El contracte es troba dins els documents recollits dins el Fons Cruzet de la Biblioteca de Catalunya, una documentació que no porta número de catalogació. Atès que aquest fons s'haurà de citar reiteradament, en endavant es farà anotant només «Fons Cruzet».

En paral·lel, la Tipografia L'Avenç va editar obra inèdita i dispersa: entre 1903 i 1908, sis volums dins la «Biblioteca Popular de l'Avenç»; el 1905, *Rondalles* i *Discursos*, fora de col·lecció; el 1906, la segona edició d'*Al cel*, i entre 1907 i 1908, cinc volums d'una «Col·lecció d'Obres Pòstumes».²²

Narcís Oller,²³ en les seves memòries, ja citades en la n. 15, explica una visita feta per ell i Francesc Matheu, un dels marmessors del primer testament, al malalt Verdaguer el 2 de juny. El poeta encarregà a Matheu (que tinc la impressió que no formava part del nucli dur del grup conservador), que fes la correcció de proves de les obres completes que la Diputació havia acordat de finançar. Matheu va considerar un deure de complir l'encàrrec de l'amic poeta i que, no aconseguint que la Diputació fes efectiu l'acord, va dur-lo a terme a despeses seves (juntament amb el joier i escriptor Joaquim Cabot i Rovira), després de molts anys d'entestar-s'hi i havent pagat deu mil pessetes a l'editor Josep Agustí.

Els primers judicis pels drets d'autor i compres i vendes curioses

No és fàcil seguir la pista dels béns, intel·lectuals i materials, que va deixar en morir Verdaguer. En paral·lel als drets d'autor, una demanda d'un dels creditors del poeta, va aconseguir que un jutjat de Barcelona tragués a subhasta, a primers d'octubre de 1908, els llibres de la seva biblioteca. Sortosament, l'Institut d'Estudis Catalans va poder adquirir-los, i integrats amb els de Marià Aguiló (adquirits al seu fill) i els d'Antoni Aulèstia Pijoan (donats pels seus hereus), foren el nucli inicial de la Biblioteca de Catalunya, creada, com és sabut, per l'Institut.²⁴

El 16 de febrer de 1914 Enriqueta de Quadras, vídua de Sebastià Borràs i Coma,²⁵ presenta al jutjat una demanda de judici executiu

22. Vegeu-ne un estudi detallat a Pinyol (2007).

23. Oller, 1962: 352-353.

24. Tinc en preparació un article sobre aquesta qüestió, amb documentació desconeguda i alguna d'inèdita, que apareixerà en el volum de 2026 de la revista *Estudis Romànics*. Segons el *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, vol. I (gener-abril de 1914), p. 7, constava de 6.350 títols.

25. És possible que el préstec no l'hagués fet Enriqueta de Quadras sinó el seu marit Sebastià Borràs? Entre els documents del Fons Cruzet, n'hi ha un del

contra Josep Agustí i Sala, per impagament dels interessos del 5% del préstec d'11.200 pessetes que li havia fet el 12 de juliol de 1912. Agustí havia posat en garantia «la propiedad intelectual y derechos de coleccion de las obras literarias del Rdo. D. Jacinto Verdaguer» i, no podent liquidar el deute, el jutjat concedeix a Enriqueta de Quadras i Feliu la propietat de les obres verdaguerianes, que mantindrà la seva família des d'aleshores fins que passarà al domini públic.

Com que els hereus testamentaris de Verdaguer, els germans Duran i Martínez i Amadeu Guri, marit d'Empar, havien renunciat a l'herència (però com hem vist s'havien venut els drets el 1907 a Josep Agustí), els dos únics parents directes de l'escriptor, la seva germana Francisca i la seva neboda Miquela Verdaguer van demanar i aconseguir en una sentència de 20 de març de 1909 que fossin declarades hereves *ab intestato* i, doncs, propietàries dels drets d'autor. Aquests, tanmateix, eren en mans d'Agustí, com s'acaba d'explicar. Prèviament, s'havia reclamat a la família Duran la quarta part del producte líquid que s'obtingués de la propietat intel·lectual de les obres (acte de conciliació del 29 de juliol de 1908).²⁶

No sabem quina concreció monetària va tenir l'atorgament de la condició d'hereus a la germana i la neboda. Serà molts anys després que els hereus d'aquestes tornaran a reclamar el cobrament dels beneficis de la venda de les obres verdaguerianes, ara als descendents d'Enriqueta de Quadras, com veurem més avall.

Mentrestant, Josep Agustí havia venut a l'escriptor i editor Francesc Matheu, amic del poeta, «el derecho de hacer [...] una edición económica de quince mil ejemplares» de les obres de Verdaguer.²⁷ L'escriptura porta data de 14 de març de 1913, quan ja fa tres anys que els drets havien estat confiscats a Agustí i concedits a Enriqueta de

primer d'octubre de 1912 en el qual es detalla que deixa en dipòsit a la Sociedad General de Publicaciones per a la seva comercialització set obres de Verdaguer, que deuen ser de les embargades a Josep Agustí. Val a dir que en la documentació el cognom de la propietària figura a voltes amb C i altres amb Q. S'ha adoptat en el present treball la segona grafia perquè és la que han usat sempre més els seus descendents.

26. Esmentat i detallat en la sentència judicial de 20 de març de 1909 de concessió dels drets a les parentes (Fons Cruzet).

27. N'hi ha còpia dins el Fons Cruzet.

Quadras, que, a més, disposava i venia edicions d'Agustí a qui havien estat embargades.

Tot i que falta documentació, sembla que es pot inferir d'una demanda al jutjat d'Enriqueta de Quadras de 18 de maig de 1926, que aquesta no havia venut cap dret d'edició. En la demanda es diu que «hasta la fecha no se ha practicado diligencia alguna conducente a hacer efectivo el derecho adjudicado», però que ara necessita que es confirmi judicialment aquella adjudicació perquè així pugui inscriure al Registro de la Propiedad Intelectual el dret esmentat. Per poder fer la inscripció havia de pagar prèviament els drets reials corresponents, cosa que no devia haver fet per estalviar-se'ls mentre no sorgís la conveniència de fer contractes d'edició, per bé que sembla segons la llei vigent aleshores que hi havia un termini determinat per inscriure les obres al Registro.²⁸

La família Borràs de Quadras, gestora de la propietat intel·lectual de Verdaguer

Des d'aquest moment (1926), la família Borràs de Quadras farà un seguiment exhaustiu a partir de les notícies de premsa de reproduccions de poemes, obres, recitals, musicacions, adaptacions, concerts, etc. de qualsevol text verdaguerià. A vegades, venia els drets a canvi d'una quantitat o de llibres, o fins i tot els regalava, interessadament, a alguna institució. I reclamava, quan detectava que no se li havia demanat permís, que es firmés un contracte o, almenys, se'ls indemnitzés. De fet, aquesta tasca, de la qual en el Fons Cruzet es conserva molta documentació, fou exercida fins al darrer moment, el dels 80 anys de la mort de l'autor (1982), en què l'obra verdagueriana passà al domini públic.

Una feina que devia reportar uns ingressos, impossibles de quantificar, però que no devien ser pas negligibles. És impossible de recollir aquí els permisos concedits i els requeriments fets. En tot cas, no deixa de ser significatiu que Cruzet, en demanar el 1944 l'autorització

28. Previ certificat judicial de data 18 de maig de 1926, va pagar-los (42,50 pessetes), el 17 de juny de 1926 (Fons Cruzet).

de la censura per editar tres volums solts de Verdaguer, recordés que la seva família era l'hereva dels drets de publicació del poeta.²⁹

La primera autorització que ens consta que van donar va ser a l'editorial Orbis de Barcelona el 21 de novembre de 1930 per fer una edició de luxe de *Canigó* (1931) i van cobrar 3.500 pessetes. No sabem si donaren permís a les Edicions l'Ocell de Paper per publicar *Què diuen els ocells?* (1933). La gran operació, tanmateix, fou l'edició en deu volums, presentada com a «definitiva»³⁰ amb ortografia fabriana entre 1928 i 1936. Convé recordar que entre 1913 i 1925 la Il·lustració Catalana de Francesc Matheu va publicar l'obra completa en 30 volums seguint l'ortografia de les edicions del temps de Verdaguer, uns textos que per imperatiu de la censura —«con la ortografia de la *época*»— (Pinyol, 2017: 10-16) van haver de ser utilitzats el 1943 en les Obres completes de Verdaguer.³¹

De tota manera, el benefici de l'edició de 1928-1936 en part quedava «a casa». La publicà la Llibreria Catalònia, rebatejada com a Casa del Libro el 1940, que era llibreria, editorial i distribuïdora, i propietat d'Antoni López Llausàs, Manuel Borràs de Quadras i Josep M. Cruzet. Aquest darrer s'havia casat amb Maria Borràs i era, doncs, cunyat de Manuel. I una de les primeres gestions que realitzaren fou reclamar³² a Francesc Matheu la subrogació de l'autorització que havia donat Josep Agustí a favor d'Enriqueta de Quadras, cosa

29. Gallofré, 1991: 188-189 i Pinyol, 2017: 49-50.

30. Conté en el volum X l'assaig del P. Miquel d'Esplugues «La tragèdia de mossèn Verdaguer», raó per la qual el tom fou publicat el 1930, abans del VI. Tot i l'afirmació de *definitiva*, no aplegà una bona colla d'obres juvenils i pòstumes ni la trilogia *Jesús infant* (1896). L'edició es presentava regularitzada segons les normes de l'IEC, cosa no fàcil de fer i que fou discutida per alguns sectors (Jaume Collell ho considerà una «blasfèmia quasi sacrílega»), però que, en tot cas, era un pas important per no arcaïtzar Verdaguer i fer-lo llegible als nous lectors (Pinyol, 2018).

31. Van sortir sota el segell de «Biblioteca Selecta» i amb el *copyright* de «Casa del Libro». L'editorial Selecta no fou creada com a tal fins al 1946. La reedició de 1945 es va haver de fer amb la mateixa ortografia pintoresca així com la dels volums solts de *L'Atlàntida*, *Canigó* i *Montserrat* de 1944.

32. En dos fulls manuscrits del Fons Cruzet, algú signa, de manera il·legible, el que titula «Pequeña historia sobre propiedad literaria de Mossen Jacinto Verdaguer». S'hi afirma que el prestador va ser Sebastià Borràs, ja difunt. També s'hi recull que Matheu no reconeix la propietat a Enriqueta Borràs i que «sigue

que es va fer en un contracte privat de 27 de febrer de 1927. Aquí quedava convingut que la reedició de qualsevol volum de les seves obres completes reportava un 5% del valor de la venda i atès que s'havia reimprès *L'Atlàntida*, Matheu lliurava a la propietària dels drets en aquell mateix dia 300 pessetes, que era la proporció pactada.

Aprofitant el centenari del naixement del poeta, ja hem vist que Cruzet va poder publicar-ne diverses obres, encara que fos amb una estrofolària ortografia. També obtingueren el 1945 autoritzacions de la censura en les mateixes condicions i permís de la família l'editorial Sala de Vic el 1945 per *Canigó* i Montaner y Simon per *Què diuen els ocells*.³³

La Real Academia Española (RAE), per boca del seu director, José M. Pemán, deia que es volia sumar a la celebració publicant dos llibres de Verdaguer en edició bilingüe. Els Borràs escriuen el 3 de desembre de 1945 al secretari Julio Casares dient que han sabut la notícia i que, essent la Casa del Libro l'administradora d'Enriqueta de Quadras, que posseeix els drets d'autor del poeta, renunciïn a aquests i demanen de poder-ne distribuir en exclusiva a Catalunya un cert nombre d'exemplars. El 28 del mateix mes la RAE respon que agraeixen la renúncia, però que tenen ja un distribuïdor per tot Espanya i que els facin una proposta per lligar un acord al respecte. Manuel Borràs l'11 de gener de 1946 els presenta un pla de distribució. La RAE comunica el 21 de gener que ja en parlaran més endavant, quan les obres estiguin a punt de publicar-se atès que «es cosa que no ha pasado todavía de proyecto». I en projecte es va quedar.³⁴

Mentrestant, la família continua autoritzant edicions, com ara la versió castellana de *Flors del Calvari* el 1936 en versió de Lluís Guarnier, sota la fórmula de «traducción autorizada». El 12 de desembre de 1946 va morir Enriqueta de Quadras, que havia fet hereus a parts iguals els seus set fills: Margarida, Teresa, Isabel, Francesc, Josep Maria, Manuel i Maria. En virtut del testament, la propietat dels drets

editando tranquilamente, sin pagar derechos a nadie». Com acabem de veure, Matheu va acabar cedint.

33. Pinyol, 2017: 19-20.

34. Tota la informació del paràgraf és extreta de l'Archivo de l'Academia (FRAE 3071716 a 3071719). Hem d'agrair al Secretari i a l'Arxivera les facilitats de consulta donades.

de propietat intel·lectual va passar als hereus i foren valorats, a efectes de drets reials, en 5.000 pessetes (Fons Cruzet).

Val a dir, encara, que a vegades qui apareix com a propietari dels drets és l'editorial Selecta, com passa, per exemple, amb la traducció de *Flors del Calvari* al castellà feta per Lluís Guarner i publicada a Madrid el 1954, on a la pàgina de crèdits diu: «Propiedad de la Editorial Selecta». Fa una mica estrany, encara que els Borràs i en Cruzet fossin els amos de l'editorial perquè d'aquest darrer no eren els drets, sinó de la seva muller. És una qüestió molt menor, però no per això hem de deixar d'esmentar-la, ja que en les accions judicials posteriors queda ben clar que els propietaris són tots els hereus d'Enriqueta Borràs de Quadras.

Reapareix la família Verdaguer

Des de les notícies de 1908 i 1909 esmentades més amunt, no tenim documents de cap gestió de les hereves consanguínies de Verdaguer, la seva germana Francisca i la seva neboda Miquela. Tres fills de la germana, previ aconseguir el benefici legal de pobresa —així tenien part de les costes gratuïtes, i procurador i advocat d'ofici—, demanen el 25 de març de 1957 al jutjat municipal núm. 15 de Barcelona que es faci judici de conciliació amb els tres membres masculins de la família Borràs. Gràcies a un defecte de forma —s'havia d'haver presentat contra tots els fills d'Enriqueta de Quadras—, el jutge nega la pretensió dels demandants que els sigui atorgada la propietat intel·lectual de l'obra de Verdaguer. Recurs dels nebots reclamant més d'un milió de pessetes per beneficis no cobrats i sentència contrària del jutjat de primera instància núm. 6 de Barcelona de data 8 d'octubre de 1958. La notícia surt a la premsa.³⁵ Mentrestant, el Registre de la Propietat Intel·lectual de Barcelona en data 12 de desembre de 1957 decideix l'anul·lació de la inscripció de les obres completes per tal com la famí-

35. Veg. Félix Tejada. «El derecho sobre las obras de mosén Jacinto Verdaguer». *Diario de Barcelona*, 22-X-1958 i l'entrevista de Manuel Manzano, sota el títol, «Pleito en Barcelona sobre los derechos de autor de Verdaguer». *Solidaridad Nacional*, 21-XI-1958.

lia Borràs és «sedicente», o sia, que no hi té dret.³⁶ Els Borràs recorren la decisió davant el Ministre d'Educació en instància del 8 de gener de 1958 (Fons Borràs), recurs que és desestimat.

Entretant, i procurant disposar d'argumentari legal al seu favor, consulten advocats i fins el 1957 s'adrecen a un de Madrid, M. Aguilar, especialitzat en drets d'autor, que opina que tenen la raó i així es troben reforçats en la seva posició.

Entra en escena Manuel de Falla

L'interès de Manuel de Falla per *L'Atlàntida* sembla que sorgeix arran d'una sessió que la Real Academia Española va dedicar a Verdaguer el 1926, de la qual va sortir una ressenya a *El Sol* (Sopeña, 1962: 51). S'hi van llegir uns versos verdaguerians traduïts al castellà per Eduard Marquina.³⁷ Fou el seu amic barceloní, el corbater Joan Gisbert, que li parlà de *L'Atlàntida*, n'hi va facilitar un exemplar i l'animà a fer alguna peça sobre el text de Verdaguer (De Persia, 1914: 105-109). Entusiasmats amb el poema verdaguerià i d'acord amb el seu gran amic el pintor Josep M. Sert, va començar a treballar en la cantata escènica, una feina de més de vint anys que restà inacabada, i en la lentitud sembla que van tenir part de la culpa els projectes canviants que feien el pintor i el músic sobre l'escenografia. Cal dir, també, que la mort del gran muralista el novembre de 1945 el va afectar molt i no va contribuir perquè fes l'esforç final d'acabar l'obra.³⁸

Falla seguia el text de l'edició de 1928 de la Llibreria Catalònia i s'ajudava també de l'edició bilingüe de 1878, reimpressa moltes vegades. Va estudiar el català de forma regular i es va interessar especial-

36. Fons Cruzet, escrit de la Delegación del Instituto Nacional del Libro Español a Barcelona, datat el dia 12, però lliurat el 20 de desembre, signat pel delegat August Matons, un fet que devia ser casual, però curiós atesa la biografia d'aquest personatge.

37. Tant ell com el seu germà Rafael tingueren uns inicis modernistes i en català. Foren grans admiradors de Verdaguer. Convé recordar que Eduard, des-tacat franquista, tingué funerals d'estat i que fou un dels pocs intel·lectuals d'una certa talla que el règim pogué destacar en les seves files.

38. Vegeu Sáez, 2011: 77-87.

ment en els tractats de Pompeu Fabra pel que fa a fonètica i prosòdia. De fet, tenia gairebé totes les obres de Fabra a la seva biblioteca (De Persia, 2014: 113). També sabem que va manifestar en diverses ocasions que volia que en l'estrena la part coral de la cantata la interpretés l'Orfeó Català.

L'interès va cristal·litzar el 1929, quan el 12 de gener, amb Gisbert com a representant seu, se signa una escriptura amb Enriqueta de Quadras, segons la qual «CONCEDE AUTORIZACIÓN a Don Manuel de Falla y Matheu para hacer una refundición y adaptación escénica de dicho poema, adaptación que llevará por título “Atlántida” [...] [i] para poner música a dicha refundición»³⁹ (Fons Cruzet). El repartiment dels drets de representació i audició s'havien de repartir així: dos terços per a Falla i l'altre terç a mitges entre aquest i Enriqueta de Quadras. El contracte també especifica altres aspectes com les possibles traduccions, edicions musicals i del llibret, i que el permís és per deu anys. I el 1933 Falla ja va musicar la «Balada de Mallorca» del cant desè de *L'Atlàntida*.⁴⁰

L'itinerari fins a la mort de Falla el 1946 a l'Argentina és, com s'ha dit, de més de vint anys. És imprescindible per seguir-lo la consulta de l'article, molt ben resumit i documentat, de Jorge de Persia (2014), del qual ja hem fet algunes citacions. Pel que fa als drets d'autor, hi tornarem quan Falla és mort i hi intervé Ernesto Halffter i la Casa Ricordi de Milà. Mentrestant, el cadàver de Falla va ser segrestat per les autoritats franquistes a Tenerife quan el vaixell que el transportava de Buenos Aires a la península hi va fer escala (Rein, 1996).⁴¹

39. Sempre sembla haver-hi dubtes de si el títol de l'obra ha de portar o no l'article. El conveni, no aportat fins ara per esclarir-ho, ho deixa molt clar, així com molta altra documentació, reportada per Cortès (2003: 660, n. 18).

40. Sobre la «Balada núm. 2 en fa major, op. 38» de Chopin, que va adaptar per a cor i quatre veus mixtes, hi va posar el poema verdaguerià. La peça fou estrenada a la Cartoixa de Valldemossa el 21-V-1933, per la Capella Clàssica de Mallorca en el marc del III Festival Chopin. Vegeu: https://3A%2F%2Fwww.centrodedocumentacionmusicaldeandalucia.es%2Finicio%3Fp_p_id%3D3%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3 [consulta: 18-VII-2024].

41. Falla volia ser enterrat sense cap homenatge polític. Va ser portat des de Tenerife a Cadis per un vaixell militar i rebut al port pel ministre Raimundo Fernández Cuesta, que representava Franco, el bisbe, representants dels ajuntaments de Madrid, Barcelona, Sevilla, Granada i Cadis i altres autoritats. Posat

Mentre Halffter acabava la música, en el text hi va intervenir Josep M. de Sagarra, que va escriure la lletra en prosa del cor dels Jocs de les Plèiades (cant segon de la cantata) i va revisar, segons sembla, el conjunt de tot el text català. De tota manera, l'únic fragment en castellà d'*Atlántida* és una salve marinera elaborada amb textos populars per Falla. Una altra persona que podia cobrar algun dret fou el torsimany i futur premi Nobel, Eugenio Montale, que va fer la traducció rítmica italiana de tota l'obra,⁴² la utilitzada en la versió escènica que es va estrenar al Teatro alla Scala de Milà el 18 de de 1962.⁴³

Com es pot veure, dues persones, a més de Halffter, susceptibles de participar en els beneficis de l'adaptació de l'obra. I, és clar, els hereus de Falla, els de Verdaguer i la Casa Ricordi de Milà. La família Borràs ràpidament es va posar en contacte amb José Maria García de Paredes, destacat arquitecte, casat amb la neboda María Isabel, que seria l'hereva del músic. Mort el 1959 el pare d'aquesta, Germán de Falla, el gendre era el gestor dels drets del músic. D'entrada, no en vol saber res, però Manuel Borràs insisteix i García de Paredes reconeix en carta de l'11 d'abril de 1961 que han de cobrar i proposa que ho facin d'ells o directament de Ricordi. El 18 del mateix mes es prepara una reunió entre l'advocat dels Borràs, Frederic Trias de Bes —casat, per cert, amb Teresa Borràs de Quadras—, amb José M. Pemán i García de Paredes per concretar com s'ha de percebre allò que no vingui del que gestiona l'SGAE (els drets musicals). En el Fons Cruzet no hi ha documentació de com acaba l'afer, però el fet és que durant anys García de Paredes els va anar fent pagaments.

Uns anys abans, els Borràs, en saber que s'estava ja parlant de l'estrena d'*Atlántida*, van posar-se el 1958 en contacte amb Ricordi de Milà que tenia i decidia sobre la propietat intel·lectual de la composició de Falla-Halffter. Ricordi va dir-los que no els tocava a ells de pagar res i que s'entenguessin amb Halffter, que al seu torn se'ls va treure de sobre, i amb els hereus de Falla, amb els quals, com acabem

sobre un armó d'artilleria conduït per quatre cavalls, el van portar fins a la catedral, on va ser sebollit en una capella per permís especial del Papa, que, a més, el va declarar «fill predilecte de l'Església» (Rein, 1996: 34-35).

42. Sobre la traducció, vegeu Busquets, 1986: 116 i s.

43. La versió de concert, com veurem, es va estrenar a Barcelona el 24-XI-1961 i la definitiva al festival de Lucerna el 9-IX-1976.

d'explicar, van arribar a acords. Per la meua banda, vaig demanar a l'Archivio Storico Ricordi si tenien documentació de Montale, dels contractes amb els Falla i Halffter i sobre les condicions que s'havien establert per a l'estrena. Vaig tenir una primera resposta el 16-VI-2017 en què se'm deia que no hi havia res de Montale. L'Ufficio Legale de la Casa, avui en mans de la multinacional Sony, en escrit que m'adreçava la dottoressa Vilma Zenotti el 26-VII-2017 em deia: «sono spiacente di comunicarle che purtroppo i nostri documenti legali non sono disponibili allà consultazione pubblica». Posteriorment alguns col·legues italians han intentat, infructuosament, de poder-hi accedir. A mi, encara me'n sap més, de greu: *me dispiace veramente*.

L'estrena d'*Atlántida*: una qüestió d'honor per a Espanya

El franquisme mai no va poder obtenir, tret d'alguna excepció, cap suport de les figures més rellevants de la intel·lectualitat espanyola. Pel que fa als músics, Manuel de Falla era el que tenia una reputació internacional més consolidada. Per això, el règim es mobilitzà per aconseguir que la que se suposava que seria la *gran obra* pòstuma del mestre servís als seus interessos. L'11 de setembre de 1961, una ordre de la Presidencia del Gobierno, signada pel subsecretari amb categoria de ministre Carrero Blanco el 31 d'agost, contenia aquest preàmbul:

Con el fin de que revista el debido esplendor el estreno en España de la obra del gran compositor Manuel de Falla, titulada «La Atlántida», conviene constituir una Comisión interministerial encargada de llevar a cabo las gestiones conducentes a tal objeto.

1º [...] con el fin de realizar las gestiones necesarias para el estreno en España de «La Atlántida», de Falla.

2º Autorizar al Ministerio de Educación Nacional para que, a propuesta de la anterior comisión, designe un Comité ejecutivo de las realizaciones que la misma acuerde.

La tal comissió estava integrada per una sèrie de directors generals dels ministeris d'Educació i d'Hisenda. Ja preveien, segons s'intueix, que l'assumpte s'havia de resoldre amb diners: muntatge de la representació i pagament a Ricordi. Seguint la premsa d'aquells anys es pot

veure l'embolic que hi havia muntat. El desembre de 1959, el setmanari *Destino* (núm. 1167, 19-XII-1959, p. 28) publicava uns comentaris de Sempronio (pseudònim de Andreu Avel·lí Artís i Tomàs) titulats: «¿“L'Atlántida” corre el peligro de sumergirse otra vez, antes de llegar a estrenarse en Barcelona?». Apunta que podria passar, ja que la propietària dels drets vol que sigui a Milà.⁴⁴ I, en el mateix article, es pregunta a l'empresari del Liceu què passarà i aquest respon que s'ha entrevistat amb el director de Ricordi, un tal Valcarenghi, i que ha al·legat «los derechos morales que existían a favor de Barcelona en la especie de pugilato, o mejor dicho de subasta, entablada entre varios grandes teatros mundiales». Però gràcies a les seves gestions ha aconseguit que verbalment Valcarenghi assegurí que l'estrena en versió oratori es farà al Liceu i la mundial a Milà. I en una entrevista a Halffter que li fa Julio Manegat a *El Noticiero Universal* (17-I-1961), aquest respon que es farà a Barcelona el mes de novembre i que per això és a la ciutat, per parlar amb l'Ajuntament de l'estrena. Més, encara: el conegut entrevistador Manuel del Arco preguntava sobre l'estrena al Director General de Bellas Artes (*Destino*, núm. 1262, 14-X-1961, p. 53) i aquest deia que només es farien dues audicions a Barcelona, perquè per autoritzar-ne més calia abonar més drets, i acabava dient que el pressupost de tot plegat (drets, muntatge, orquestra, cantants...) pujava a 3.650.000 pessetes i que per tres representacions autoritzades (dues a Barcelona i una a Cadis), s'havia pagat un milió de pessetes a Ricordi. Com deia Solius (pseudònim periodístic de Xavier Montsalvatge), en l'article «El embrollo de “La Atlántida”», en la seva secció «Momento musical», a *Destino*, «Parece definitivamente despejado el enigma del estreno de “La Atlántida” [...] la editorial Ricordi de Milán es la propietaria absoluta de la partitura y, por lo tanto, con ella ha debido tratarse —pactarse en realidad— para ahorrarnos la vergüenza de que “La Atlántida” fuera oída antes en Milán que en Barcelona» (núm. 1259, 23-IX-1961, p. 34).

44. Ignoro qui i com es van portar les negociacions amb Ricordi. Entre els centenars de cartes dels anys 1958-1961 que conserva l'Archivo General de la Administración d'Alcalá de Henares i que he pogut consultar, no he trobat cap referència a la qüestió.

Així, finalment, es va produir l'estrena de la versió de concert al Gran Teatre de Barcelona el 24 de novembre de 1961, «Bajo el Alto Patronato de S. E. el Jefe del Estado», tal com consta a la primera pàgina del programa de mà. Tocà l'Orquestra Municipal de Barcelona, foren solistes Victòria dels Àngels i Raimundo Torres, amb quatre cors barcelonins,⁴⁵ tots sota la batuta d'Eduard Toldrà. És un misteri que no m'ha estat possible d'esclarir i que queda fora del tema d'aquest treball, per què no hi participà l'Orfeó Català, un desig de Falla reiteradament manifestat per ell moltes vegades al llarg dels anys. Qui no van faltar foren dos ministres i una corrua d'autoritats estatals, regionals, locals, alts i mitjans funcionaris i l'aristocràcia. I presidí el príncep Joan Carles de Borbó,⁴⁶ que portava la representació de Franco. L'honor nacional havia estat preservat.⁴⁷

45. La Capella Clàssica Polifònica del F. A. D, la Coral Sant Jordi, el Chor Madrigal i l'Escolania del Sagrat Cor dels jesuïtes. En el programa de mà, curiosament, no hi consta aquest darrer conjunt coral, que sí que figura en els cartells penjats a la façana del Liceu.

46. Convé recordar que Joan Carles va ser nomenat «príncep d'Espanya» per Franco, que s'havia autoinvestit de la facultat d'atorgar títols nobiliaris. Aquest títol no existia entre els de la família Borbó, però el Caudillo havia fundat l'Estat Espanyol, una creació que no era ni monarquia ni república. Quan el 1947 Franco implanta la Ley de Sucesión a la Jefatura del Estado, en què diu que Espanya és un regne —sense rei, és clar—, i que després de la seva mort serà *instaurada* (i no pas *restaurada*) una monarquia que tindrà al capdavant un príncep de sang reial. Però la idea és que sigui una monarquia *instaurada* i no *restaurada*, i per això s'acaben saltant a Joan de Borbó (a part d'altres problemes entre ell i Franco). És per trencar amb aquesta idea de *restauració*, que Franco s'inventa el títol de *Príncep d'Espanya*. Tot i que el títol només va ser vigent entre 1969 i 1975, l'escampada de carrers i places per tota la geografia del nom «Prínceps d'Espanya» és un recordatori de la presència actual del franquisme en molts aspectes. Ni la Llei de la Memòria Històrica de 2007 ni la de la Memòria Democràtica de 2022, que suprimien els títols nobiliaris franquistes, esmenten aquest «principat», potser més que per oblit per no remoure la qüestió, atès que ja ningú no ostentava aquest títol.

47. El programa de mà de l'estrena a Barcelona, de 81 pàgines, no fou editat per l'empresa del Liceu, sinó per la Dirección General de Bellas Artes del Ministerio de Educación Nacional. Un programa ple de fotos i de col·laboracions literàries i musicals (Gerardo Diego, José M. Pemán, Enrique Franco...). No hi consta enlloc la propietat literària dels textos de Verdaguer que s'hi reproduïen.

Que l'actuació estatal fou molt notable i quedà molt visible en donen fe les notícies de la premsa del moment, d'algunes de les quals ja ens hem fet ressò. Que la jugada franquista fou clarament percebuda n'és testimoni un article de la revista del PSUC *Nous Horitzons*, editada a Mèxic, que en el núm. 1 (1r trimestre de 1962, p. 46-47), publica l'article «L'estrena de L'Atlàntida», signat per Bernat Miró, un pseudònim de Francesc Vallverdú, en què posa en relleu que «el poble català no s'enganya», que caldria saber quin és el paper real que ha tingut Halffter en la partitura i conèixer «les intrigues de la Casa Ricordi». Val la pena de reproduir-ne un fragment:

És certament innegable que l'estrena havia desvetllat una gran expectació, que el règim ha procurat esbombar: ja fa anys que els diaris parlaven d'aquesta estrena i periòdicament l'afer Atlàntida es revifava a tota la premsa oficial. No és que amb això vulguem treure importància al fet, en ell excepcional, d'una estrena semblant, a base de dues altíssimes personalitats en llur respectiu camp, com són Falla i Verdaguer. Ara bé, és evident que si no hagués estat per les necessitats propagandistes de Franco, ni els diaris n'haurien parlat tant, ni la Ràdio Nacional no hauria obligat totes les emissores de la seva xarxa a connectar-hi per retransmetre l'audició de *L'Atlàntida*.

Arran de les estrenes de 1961 i 1962, es van generar drets d'autor per concerts, gravacions, publicacions, etc., que devien ser notables en els anys següents, però que, malgrat anar minvant amb el pas del temps, sempre van anar produint uns certs rèdits.

Davant de l'estrena mundial a Milà, la Dirección General de Asuntos Culturales del Ministerio de Asuntos Exteriores va treure l'Orden núm. 223, del 17 de novembre de 1961, perquè les representacions diplomàtiques espanyoles fessin la màxima difusió de l'estrena d'*Atlàntida*, centralitzant l'acció des de l'ambaixada a Roma. I a començaments de l'any 1962 es fa un enviament massiu de cartells de l'estrena, dels quals no hem trobat cap exemplar.⁴⁸ Realment és

48. A l'Archivo General de la Administración d'Alcalá de Henares, arxivador «Envío carteles "Atlántida"» (Caja 82/2/960, 1-16), no hi hem trobat cap exemplar. En canvi, conté centenars de cartes, literalment, de representacions diplomàtiques que en fan avís de recepció i que es comprometen a repartir-los en els llocs adients. Fins i tot, per rematar la jugada, alguns diplomàtics demanen

urbi et orbe, ja que hi ha cartes d'arreu, des de Manila, Nova Delhi o Buenos Aires fins a Rio de Janeiro, Kentucky o Costa Rica, passant per totes les capitals europees.

Mentrestant, continua la batalla judicial, que va fent via

L'11 de març de 1957, la família biològica de Verdaguer, formada ara ja només per tres fills de la germana Francisca, va interposar una demanda contra tres dels germans Borràs de Quadras, Francesc, Manuel i Josep davant del Jutjat de primera instància de Barcelona núm. 6. Prèviament, els Llussà Verdaguer havien obtingut per sentència ferma del 3 de maig de 1956 el benefici de pobresa, que els permetia litigar amb costes judicials mínimes, amb procurador i advocat del torn d'ofici.

El que demanaven era tres coses: a) que els demandats ja no tenien dret a cobrar rèdits de la propietat intel·lectual de Verdaguer perquè havien caducat els preceptes legals que els ho havien permès; b) que només tenien dret a cobrar els hereus de Jacint Verdaguer, i c) que havent caducat el 26 de juny de 1926 els drets dels demandats, des d'aquesta data fins a la de presentació de la demanda aquell 1957, se'ls abonés les quantitats «indebidamente recibidas por ellos», que es desconeixien. El jutge de primera instància en sentència del 6 d'octubre de 1958 «absolvió a los citados demandados de todos los pedimentos formulados en dicha demanda».

Aquesta resolució va ser recorreguda i un any després, exactament el 6 d'octubre de 1959, l'Audiència Territorial de Barcelona va confirmar la sentència i va condemnar els demandants al pagament de les costes. Un altre recurs, aquesta vegada al Tribunal Suprem, en data que no consta, però que no devia ser gaire més tard de la de la resolució de l'Audiència. Però la procuradora dels Verdaguer no va presentar «la caución juratoria de constituir el depósito si llegaran a

que per ampliar la difusió els aniria bé de tenir llibres de Falla i sobre música espanyola o conferenciants per actes (un cas emblemàtic en aquest sentit és el del cònsol de Gènova en una carta del 6 de març al Director General de Relaciones Culturales, que es troba en la caixa esmentada més amunt).

mayor fortuna». Aquest punt serà la clau de la resolució definitiva i inapel·lable de la resolució de la Sala 1ª Civil del Suprem. Resumint els arguments jurídics, resulta que qui pledejava amb el benefici de pobresa havia de fer un dipòsit en metàl·lic o un jurament substitutiu de pagar les costes si canviava la situació del demandant passant a no ser pobre. Per això, «por ese solo motivo y sin necesidad ni aún posibilidad de entrar en la cuestión de fondo», per no haver signat el jurament esmentat, es desestima el recurs i es condemna els recurrents a pagar les costes. O sia que, al capdavant, perden per un defecte de forma. Això sí, la sentència és del 10 de juny de 1963, després de l'audiència pública que es va celebrar a Madrid el 30 de maig d'aquell any. La justícia espanyola, com es pot veure, és lenta (en aquest cas, uns quatre anys), però arriba a port.⁴⁹

I l'aventura es va acabant

Entretant, com ja hem vist més amunt, a finals de 1957 el Registre de la Propietat Intel·lectual la nega als Borràs de Quadras. Podria ser que aquesta resolució, de tota manera, hagués impedit de cobrar els rèdits? Podria fer-ho pensar el fet que en els textos verdaguerians editats en els anys 1958, 1959 i 1961, en la pàgina de crèdits es limiten a posar el núm. del Dipòsit Legal, sense cap referència a Copyright. De tota manera, són uns anys en què gairebé no s'editen llibres de Verdaguer.⁵⁰ La revifalla de les obres verdaguerianes serà a finals dels 70 i sobretot en els 80, amb l'entrada de la literatura catalana als plans oficials d'ensenyament.

49. El veredict es troba recollit, cosa forçosa en les del Suprem, a la *Colección Legislativa de España*, Jurisprudencia Civil, sentència núm. 558, de 10 de juny de 1963, 226-229.

50. Una obra com *L'Atlàntida*, per exemple, monopolitzada per Selecta, l'editorial dels Borràs, treu la 16a edició el 1955 i la 17a no surt fins al 1965, i de *Canigó*, d'ells mateixos, la 7a el 1951 i la 8a no arriba fins al 1967. En la documentació de la censura que serva l'AGA, només consten en els anys de la persecució judicial dels Borràs, aquests dos títols: *Escrips inèdits de Jacint Verdaguer* (Barcelona: Barcino, 1958) i *La Atlàntida* (Madrid: Aguilar, 1961), trad. de J. M. Velloso. No hi figuren, en canvi, el vol. I de l'*Epistolari de Jacint Verdaguer* (Barcelona: Barcino, 1959).

Sabem que amb la sentència del Suprem va reclamar a la SGAE el 4 de juliol de 1963 que totes les quantitats que estaven retingudes per la delegació de Barcelona com les pendents a Madrid de tramitació els siguin abonades al més aviat possible. No hem trobat documentació relativa a editorials o al Registre de la Propietat Intel·lectual de Barcelona.⁵¹

No hi ha per ara més documentació accessible per completar els buits que apareixen en aquesta exposició. No sabem si amb la nova entrada a la Biblioteca de Catalunya de nous fons comprats a les hereves de Sebastià Borràs (a qui s'havia adquirit el Fons Cruzet, a bastament usat en aquest treball) poden aparèixer encara alguns papers relacionats amb els drets d'autor de Verdaguer. Per ara el nou conjunt no és accessible.

Sigui com vulgui, creiem que hem pogut resseguir els avatars de la història complexa de la propietat intel·lectual del poeta de Folgueroles des de la primera venda efectuada per aquest el 1894 fins que el 1982 va passar al domini públic. I, en especial, hem pogut examinar la defensa i vigilància per part de la família Borràs de Quadras dels seus drets legítims i la descurança dels parents de Verdaguer pel que potser els hauria pertocat d'aquests drets.

1982: final de la història

D'acord amb la llei vigent aleshores, els hereus o, en el seu cas, els propietaris dels drets intel·lectuals d'un autor eren vigents durant els 80 anys següents a la data de la seva mort. Així, doncs, a partir del 13 de juny de 1982 van quedar lliures i qualsevol els podia explotar. El fet que l'ensenyament demanava en els anys 80 títols d'autors catalans, clàssics o no, devia facilitar l'edició d'obres de Verdaguer. Entrats en el segle XXI, la demanda de publicacions de Verdaguer ha baixat, si bé

51. D'una sol·licitud de 1974 al registre de Barcelona es dedueix que al març de 1970 van acabar d'arranjar la inscripció de diversos títols solts que no hi figuraven a nom seu i que havien detectat que tampoc no hi constava inscrita *Montserrat*. No s'aclareix en quin moment es va fer la regularització d'aquelles obres, que, segons el registre, havien estat «inscrites posteriormente».

alguns títols continuen reeditant-se, han sorgit noves col·leccions i en el camp acadèmic no deixen d'aparèixer edicions crítiques i estudis sobre l'escriptor.

Per acabar, una nota curiosa. És sabut que la censura va quedar abolida amb l'entrada en vigor el 27 de desembre de 1978 de la Constitució actual, però, per raons que desconeixem, encara alguns editors van continuar presentant exemplars als serveisensors, per més que, d'altra banda, el Decret-Llei 24/1977, d'1 d'abril, ja l'hagués suprimit amb algunes excepcions. Així, a l'AGA es conserven els informes sobre quatre obres:⁵² *Epistolari de Jacint Verdaguer IV* (Barcino, presentada el 5-VII-1978, per a 900 exemplars), *L'Atlàntida* (Edicions 62, presentada el 23-I-1981, per a 10.000 exemplars, MOLC 6), *Contes extraordinaris* (Laia, 1979, presentada el 19-IX-1979, per a 4.000 exemplars; 2a edició, per a 3.000 exemplars, presentada el 15-XII-1981) i *Canigó* (Edicions 62, per a 25.000 exemplars, presentada en data indeterminada de 1981, MOLC, 52). Fou perquè encara hi havia por o per simple rutina? Això haurà de ser una altra història. En tot cas, aquests informes ens forneixen dades de tiratges prou interessants.

Bibliografia consultada

- BUSQUETS, Loreto (2006). «El mito de Atlántida de Verdaguer a Falla y Halffter». *Studi Ispanici*, núm. 2, 157-196.
- CORTÈS, Francesc (2003). «D'*Atlàntida* a *Canigó*: Les interpretacions de l'èpica verdagueriana a Falla i Massana». *Anuari Verdaguer 2002*. Vic: Eumo Editorial / Universitat de Vic, 655-669.
- DE PERSIA, Jorge (2014). «Atlàntida, a on ets...?». *Quodlibet*, núm. 55, 1, 101-131.
- FAES DÍAZ, Enrique (2009). *Claudio López Bru, Marqués de Comillas*. Madrid: Marcial Pons.
- GALLOFRÉ, Maria Josepa (1991). *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

52. Pinyol, 2017: 46-47.

- GÜELL, Joan (1911). *Vida íntima de Mossen Jacinto Verdaguer, Pbre.* Barcelona: Impremta «El Siglo XX».
- MONJAS, Manuel (1952). *Documentos inéditos acerca de Mossén Jacinto Verdaguer*, 3a edició. Madrid: Editora Nacional.
- OLLER, Narcís (1962). *Memòries literàries. Història dels meus llibres.* Barcelona: Aedos.
- PABÓN, Jesús (1954). *El drama de Mosén Jacinto.* Barcelona: Alpha.
- PEREÑA, Josep (1955). *Els darrers dies de la vida de Jacint Verdaguer.* Barcelona: Barcino.
- PESSARRODONA, Marta, & GAROLERA, Narcís (2016). *Jacint Verdaguer. Una biografia.* Barcelona: Ajuntament de Barcelona / Quaderns Crema.
- PINYOLI I TORRENTS, Ramon (2002). *Pàtria. Edició crítica.* Vic: Eumo / Societat Verdaguer.
- PINYOL I TORRENTS, Ramon (2007). «Les edicions verdaguerianes de la Tipografia “L’Avenç”». A: *Miscel·lània Ricard Torrents*. Vic: Eumo / Universitat de Vic / Eumogràfic, 377-399.
- PINYOL I TORRENTS, Ramon (2010). «L’edició (fallida) de l’obra completa de Verdaguer per part de la Real Academia Española (1904)». A: *Interacciones entre las literaturas ibéricas*. Berna: Peter Lang, 423-435.
- PINYOL I TORRENTS, Ramon (2017). *Jacint Verdaguer sota el franquisme: censura i manipulació.* Barcelona: Institut d’Estudis Catalans.
- PINYOL I TORRENTS, Ramon (2018). «De la dificultat d’editar Verdaguer normativament en el segle XX: el cas de les obres completes de la Llibreria Catalònia (1928-1936)». A: *Comunitat lingüística i norma: actes del IV Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra»*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 171-179.
- REIN, Raanan (1996). «Música, exilio y memoria. La lucha por los restos de Manuel de Falla». *Journal of Iberian and Latin American Studies*, núm. 2, 22-39.
- SÁEZ LACAVE, Pilar (2011). «Un projet inabouti. *L’Atlantide* de José Maria Sert et Manuel de Falla». A: *Mélanges en hommage à Jean-Paul Bouillon*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 77-87.
- SOPENA, Federico (1962). *Atlántida*. Madrid: Taurus.

- TORRENT I FÀBREGAS, Joan (1989). *Mossèn Cinto a la Gleva. La gestació del drama verdaguerià*. Barcelona: Barcino.
- TORRENTS, Ricard (2002). *Verdaguer: un poeta per a un poble*. Vic: Eumo / Universitat de Vic.
- [TURRÓ, Ramon] (1903). *Verdaguer vindicado por un catalán*. Barcelona: Librería Española.
- VALLS, Àlvar, i CAROL, Roser (2023). *Verdaguer dia a dia. Cronologia de Jacint Verdaguer (1845-1902)*. Folgueroles: Verdaguer Edicions.

